

DAMASUS I FILOCALUS (*)

PEL DOCTOR JOSEP VIVÉS, PREVERE

El Papa Sant Damas no edità mai una col·lecció de les seves obres poètiques. No s'ha trobat rastre d'un recull dels seus epigrames en honor dels màrtirs, que tanta importància tenen per a la Història; i si verament hagués existit l'haurien aprofitat els autors dels itineraris i de les Sylloges medievals, els quals recorregueren totes les catacumbes a la caça d'inscripcions. Per a reconèixer els epigrames autèntics d'aquest Papa, proposà De Rossi els tres criteris següents: 1^r, el nom de l'autor, que molt sovint hi consta; 2^a, l'estil; 3^r, el caràcter de

ĀINGEBANT IATI CES MONTE M TENERO QVEMEATV
CORPORAM VITORVM CINERES ATQVE OSSA RIGABANT
NONT VIT HOC DAMASVS COMMVNILEGE SEPULTOS
POSTREQVIENTRISTES ITERVM PERSOLVERE POENAS
PRO TINVSADGRESSVM MAGNVMSVPERARE LABOREM
AGGERIS ENNIENS IDEECIT CVLMINAMONTIS
INTIMASOLLICITES CRVTATVSVISCERATERRAE
SICC AVIT TOTVM QVIDQVJDMADEFECERATHVMOR
INVENIT FONTE MPRAEBETQVIDONASALVTIS
HAECCVRAVIT MFR CVRIVS LEVITA FIDELIS

N.º 4. — Cingebant

lletra de les inscripcions conservades. Fiat en aqueixos criteris (i en la mètrica i prosòdia) preparà Ihm l'única i excellent edició crítica estampada dels epigrames damasians (1).

En el pròleg d'aquesta edició, i sobretot en la revista *Rheinisches Museum*,

(*) En el volum d'ANALECTA dedicat al Concili de Nicea no creiem desavinent d'honorar la memòria del gran papa Sant Damas, compatrici nostre, qui fou un dels més acèrrims defensors d'aquell Concili contra l'arrianisme. Ell sol com a diaca amb el lector Sirici acompanyaren el papa Valent Liberi cap a l'exili a Milà. Després aquest papa l'envià com a representant seu a Roma. — *N. de la R.*

(1) *Damasi Epigrammata, rec. et adn. Max. Ihm* (Lipsiae, Teubner, 1895). *Anthologiae latinae supplementa*, vol. I. Posteriorment en 1916, Leclercq en dona una altra edició en el *Dict. d'Arch. Chrét. et de Lit.* al mot *Damase*, fasc. XXXV. col. 145-197. Els epigrames porten la mateixa numeració de l'obra d'Ihm.

Vegeu també els gravats adjunts. El núm. 8 és la inscripció de Nereu i Aquileu en lletra semiflocaliana, els altres en lletra filocaliana pura. Les fotografies, bastant dolentes, no reproduïen els petits detalls de l'original, i algunes són preses dels calcs existents al Museu del Laterà.

vol. L, 1895, p. 191-204, explicà dit filòleg l'ús a fer de dits criteris. Del primer i tercer creiem que els esmerçà exageradament com a criteris negatius.

La qüestió del caràcter de lletra de les inscripcions damasianes no ha estat encara mai estudiada. Com és sabut, la major part dels epigrames del nostre sant compatrici són gravats amb el bellíssim tipus filocalià pur, uns quants ho són en un tipus menys acurat, que nosaltres anomenarem sempre semifilocalià, i molt pocs en tipus vulgar (2).

FA MAREFERTSANCTOSDVDMRETVLISSEPARENTES
 A GNENCVMLGVVBRESCANTVSTVBAONCREPVISSET
 N VTRICISGREMIVMSVBITOLIQVISSEPV ELLAM
 SPONTETRVCISCALCASSEMINASRABIEMQTYRANNI
 VRERECVMFLAMMISVOLVISSETNOBILECORPVS
 VIRIBINMENSVMPARVIVSVPERASSETIMOREM
 NVDAQVEPROFVSVMCRINEMPERMEMBRADEDISSE
 NEDOMINITEMPLVMFACIESPERITVRAVIDERET
 OVENERANDAMIHISANCTVMDECVSAIMAPVDORIS
 VTDAMASIPRECIBFAVEASPRECORINCLYTAMARTYR

N.º 40. — Sta. Agnès

De Rossi llençà la hipòtesi (3): La lletra filocaliana pura començà i finí al mateix temps que el pontificat de Sant Damas, fou la lletra pròpia i exclusiva de les inscripcions damasianes durant aqueix període de temps. En la pràctica, però, sovint deixà de banda aquesta hipòtesi massa absoluta. Per contra, Ihm quasi en féu un dogma (4) per a negar l'origen damasià de no pocs epigrames. Veurem si té raó.

Comencem per donar unes, ben poques, dades segures i indubtables.

Sant Damas nasqué l'any 305 (poc més o menys), fou nomenat papa al 366 i morí l'onze de desembre del 384 "prope octogenarius" com ens diu Sant Jeroni (*De viris il.*, 103). El seu pare, Antoni "excerptor, lector, levita" *notari, lector, diaca* (Ihm, n. 57) a Roma i després prevere o bisbe, no sabem quan ni on morí. Sa mare Laurèntia arribà als 90 anys, 60 en visqué consagrada a Déu guardant perfecta castedat, ja sia des que el seu marit rebé el diaconat, ja com a vídua. Així, doncs, a la mort de sa mare Sant Damas almenys tenia 60 anys. Sa germana Irene es consagrà a Crist de jove; no sabem de cert el temps de la seva mort. El Papa fou enterrat, segons el *Liber Pont.* (Duchesne, I, p. 213), a la via Ardeatina "juxta matrem suam et germanam suam". Wilpert (5) trobà el lloc

(2) Dit filocalià de l'artista Furius Dionisius Filocalus. Exemples en les obres esmentades d'Ihm i Leclercq, i millor en *I Monumenti del Museo cristiano Pio-Lateranense*, d'O. Marucchi. Roma, 1911.

(3) *Roma Sott.* I, p. 292-293; *Bull. d'Arch. Crist.*, 1873, p. 45; 188-89, p. 153.

(4) Ihm, p. XXIII, l. c.

(5) *N. Bull. di Arch. Crist.* 1903, p. 43-58 i *Roemische Quartalschrift*, 1908, p. 154. Wilpert sosté, i nosaltres creiem que té raó, que en aquesta cripta fou també sepultat Sant Damas entre la seva mare i la seva germana. Com que aquesta afirmació ha estat aferrissa-

de sepultura de la mare en una cripta prop de la catacumba de Sant Calixte.

Sols una inscripció amb lletra filocaliana pura porta la data, és la de Projecta (Ihm, n. 53) enterrada al desembre de l'any 383. De la data de les altres no en sabem res de segur, fora que moltes són del temps del Pontificat.

La inscripció del Papa Sant Eusebi (Ihm, n. 18) ens assabenta que l'autor de la lletra filocaliana era Furius Dionisius Filocalus "Damasi papae cultor atque amator", el mateix artista qui il·lustrà el magnífic calendari de l'any 354 (6). Com ja havem dit, la major part d'inscripcions amb aquella lletra són certament damasianes i gravades al temps del pontificat de Damas.

Però la teoria sobre la lletra filocaliana va més endavant i pràcticament ve a dir: "Totes les inscripcions damasianes gravades del 366 al 384 han de presentar lletra filocaliana pura. Si sabem per altres mitjans que una inscripció ha d'atribuir-se a Sant Damas i no presenta aquest caràcter: 1^a, si és en caràcters vulgars, o bé serà anterior al 366, o no és la inscripció original sinó una còpia medieval; 2^a, si és en lletra semifilocaliana serà del temps del papa Sirici. Naturalment, serà molt dubtosa tota inscripció sense lletra filocaliana pura."

Examinem aquesta teoria per punts diferents:

I. Quan començà la lletra filocaliana pura? Filocalus, l'any 354, empra en el seu calendari un caràcter de lletra almenys molt semblant, però no en forma

EVTYCHIVSMARTYRCRVDELIAIVSSATYRANNI
 CARNIFICVMQVIASPARITERIVNCMILLENOENDI
 VINEREQVODPOTVITMONSTRAITGIORACHRIST
 CARERISINLVVIEMSEQVITVRNOVPOENAPERARTVS
 ES IARVMFRAGMENTAPARANNE SOMNVSADIRII
 BISSENFTRANSIEREDIESALIMENTANEGANTVID
 MITTITVRINBARATHRYMSANGVSLAVTOMNIASANGIS
 VVLNERAQVAINTVLERAFMORTISMETVENDAPOESTAS
 NOCTESOPORIFERATVBRANTINSOMNIAMENTEM
 OSTENDIFLAEBRAINSONTISQVAEMEMBRATENERE
 QVERITVRINVENVSCLITVRFOVETOMNIAPRESIAT
 EXPRESSITDAMASVSMERITVMVENERARESEPVLERVM

N.º 27.— St. Eutiqui

exclusiva. Ell mateix en el gravat davanter ens diu: "Furius Dionisius Filocalus titulavit". El "titulavit" sembla indicar que ell fou l'artista qui dibuixà les magnífi-

dament combatuda per Marucchi, *N. Bull.*, 1903, p. 195-198, 1905, p. 191-230 i darrerament en *Atti della Pont. Ac. Rom. di Arch.* 1924, vol. I, part. II, p. 61..., no volem donar-la com a segura. Leclercq segueix cegament l'opinió de Marucchi. l. c. col. 152.

(6) Vide: Leclercq, *Dict. d'Arch.* mot: *Calendrier*, fig. 1862, 1863 i al mot: *Chronographe de 354*, fig. 2910-2912. Els gravats són còpies del temps de la Renaixença, conservats en el Ms. Vat. Lat. 9135, fol. 218... No sabem si la còpia era gaire fidel.

ques il·lustracions i no pas el copista de tota l'obra (6 bis). En l'esmentada inscripció del papa Eusebi i en una altra fragmentària (Leclercq, col. 163, fig. 3551) fa constatar "F. D. Filocalus scripsit". Filocalus era, per consegüent, l'artista, el callígraf, com l'anomena sempre De Rossi. Res no fa pensar que ell mateix fos el marbrista qui esculpí la seva lletra, puix en les dues inscripcions es llegeix "scripsit" i no pas "insculpsit", o altre verb sinònim, com seria d'esperar d'un marbrista. És per això que De Rossi (*N. Bull.*, 1888-89, p. 153) diu: "le origini delle predetta calligrafia (filocaliana) nel marmo non sieno anteriori al Pontificato dell'amico di Furio Dionisio Filocalo"... "ni una pietra ci insegna, che egli avesse fin d'allora altresì in uso di disegnare sui marmi il suo calligrafico alfabeto". "L'elegante calligrafia da F. D. Fil. fu destinata e riservata come proprie alle epigrafi metriche del poeta pontefice" (p. 147). La darrera afirmació és errada, com ha provat Wilpert en *Roem. Quart.*, 1908, p. 137, puix almenys es coneixen dues inscripcions amb aquella lletra, certament no damasianes. Wilpert tampoc creu probable la tesi que l'esmentada lletra no sia anterior al pontificat de Damas, ja que sabem que Filocalus treballava des de l'any 354. Però el calendari del 354 no prova que Filocalus llavors ja dibuixés sobre el marbre. Demés, la inscripció de la mare de Damas (Leclercq, n. 64 i Wilpert, l. c.) no pot ésser anterior a l'any 365 i està gravada en lletra vulgar. Si en aquest temps ja era divulgada la lletra filocaliana pura, com s'explica que no l'adoptés Damas en aquesta ocasió? Hom creu que es pot resoldre aquesta dificultat dient que Damas mentre fou diaca no podia permetre's una inscripció de luxe, molt costosa. Però sabem perfectament que els diaques de Roma eren personalitats de primer ordre dintre la

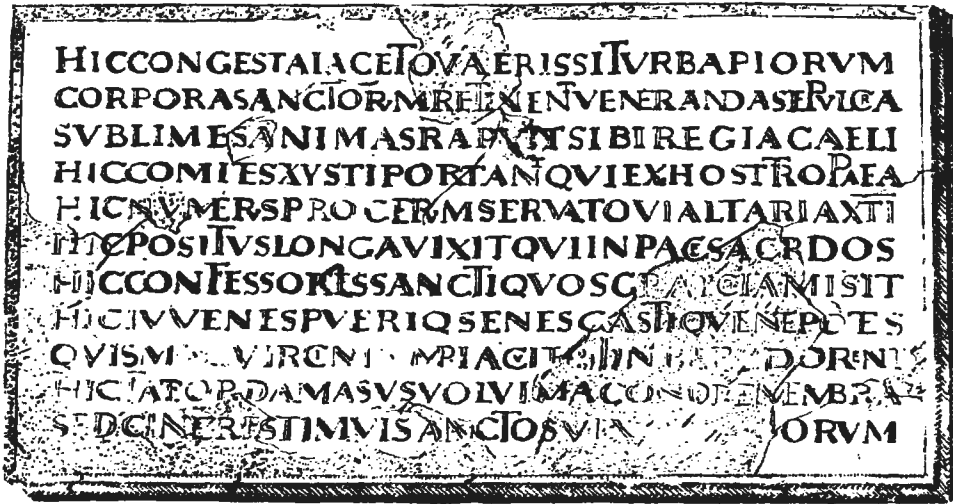
BEATISSIMO MARTYRI
 IANUARIO
 DAMASVSE PISCOP
 FECTI

N.º 22. — St. Gener

jerarquia eclesiàstica; sobretot el primer diaca, com ho era Damas, representava el que en diríem avui el cardenal secretari o el cardenal vicari. Durant molt de temps era de regla que aquest diaca fos el successor del Papa. Un perso-

(6 bis) Així ho creu també Mommsen en l'edició de *Mon. Germ. Hist., Chronica Minora, I.*

natge així, qui demés ja tenia 60 anys i havia tingut el seu pare bisbe, certament podia dedicar una inscripció filocaliana a la seva mare. Per fi, la cripta on fou enterrada és molt important i ja devia llavors pertànyer a la seva família, la qual cosa prova que era una distingida família. Altra raó donarem després en favor de la tesi de De Rossi.

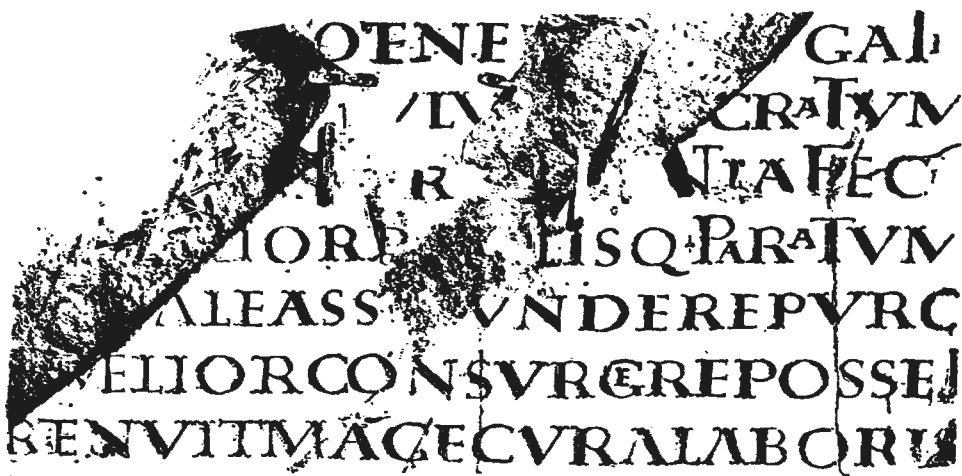

N.º 12. — Hic congesta

Però tant en un cas com en altre, tant de la hipòtesi de Wilpert, com de la de De Rossi no es pot deduir que Damas des del primer any del seu Pontificat havia necessàriament d'adoptar aquesta lletra per les seves inscripcions. L'única inscripció datada és de l'any 383. Per què Damas havia de començar l'any 366-67 i no l'any 368-69 o bé el 370-71? No tenim el més mínim indici d'una inscripció filocaliana dels primers anys del Pontificat. En canvi, naturalment, s'hauria de suposar d'aquesta època no sols la de la mare de Damas, qui, segons el seu epitafi, visqué 60 anys almenys després del naixement de Damas, sinó també la de Sixte II, la qual està també en lletra vulgar (Ihm, n. 17; *N. Bull.* 1910, p. 224 ss.) i potser alguna altra.

Altra limitació. És clar que des que Damas començà de servir-se de la lletra filocaliana per als seus epigrames no deixaria de fer-ho en cap inscripció en honor dels màrtirs; però voler, com ho fa Ihm, que també havia d'aplicar-se aquella lletra absolutament a totes les inscripcions que reproduïen un epigrama de Sant Damas, és passar de la mida. Quan es tractava d'un senzill diaca o prevere o altre fidel, no era pas el Papa qui costejava la inscripció, qui arreglava la tomba, sinó la família del difunt. "Hunc mihi composuit tumulum Laurentia coniunx" (la meva esposa Llorença m'aparià aqueix túmul), diu la del bisbe Leo (Ihm,

n. 33), i la família podria triar el marbrista i l'artista que més li plagués. Damas no havia de tenir interès a recomanar la lletra de Filocalus, ans al contrari, no fóra estrany que preferís reservar-la per als màrtirs. No pot significar res l'excepció de l'epigrama de Projecta i menys pel que direm més endavant. Damas tingué, és veritat, la vanaglòria de "cultor martyrum", de Papa constructor de criptes, basíliques i altres monuments; en això no féu més que seguir els emperadors, cònsols i les altres autoritats romanes; però el que és la vanaglòria de poeta no podem pas carregar-li. Recordi's que no curà mai de fer una col·lecció dels seus versos.

N.º 19. — St. Corneli

En resum, és molt aventurat fixar la data precisa del començament de la lletra filocaliana pura, i més voler-la generalitzar a tots els epigrames damasians gravats des del 366 al 384.

II. Quan finí l'ús d'aquesta lletra? "Forse appena morto Damaso il suo fido calligrafo Fur. D. Filocalo cominciò a variare ad arte gli ornamenti dell'al-fabeto che non male chiameremmo ieratico", contesta De Rossi (*Bull.* 1873, p. 45). Aquest "forse" ha passat després a ésser un axioma: Totes les inscripcions en lletra semifilocaliana s'han de suposar del temps del papa Sirici.

Aquest caràcter de lletra semifilocalià o siricià presenta remarcables dife-rències en les diverses inscripcions conegudes. Algunes com la n. 90 de Ihm i la del n. 96 són de "bellissimo tipo" (Vide *N. Bull.* 1895, tav. II); a primer cop d'ull podrien considerar-se dignes del gran calligraf.

Nosaltres volem provar que una línia divisòria de temps entre una i altra lletra no existeix; hi hagué uns anys, pocs o molts, en els quals ambdues eren usades coetàniament, i molt probablement ja en vida de Sant Damas.

En el *Nuovo Bull. di Arch. Crist.*, 1917, p. 111-112 ens presenta Marucchi dos fragments d'inscripcions pertanyents a una mateixa transenna de marbre; l'un "R HONOR" filocalià pur; l'altre "...BYTER HOS.....ORUS" semifilocalià. Per força han de suposar-se del mateix temps, si no volem acudir a suposicions fantàstiques.

En el *Bull.* de 1866, p. 102, altres dos fragments trobats en una mateixa basilica o triclinium de Porto "RIB" i "VS EPISCOPVS" (ara al Museu Laterà, sala d'entrada, n. 78 i 82) també amb la mateixa diferència de lletra. Cal fer avinent que la basilica o triclinium, segons el mateix De Rossi, pertanyien

DAMASVSE PISCOPVS FECIT
 HERACLIVS VITVITLABS OSPECCATA DOLERE
 EVSEBIVS MISEROS DOCVIT SVACRIMINA FLERE
 SCINDIT VRIN PAR ESPOPVLVS GLISCENEFVRORE
 SEDIITIOCAEDES BELIVM DISCORDIALITES
 EXTEMPLO PARI TERPVLSIFERITATE TYRANNI
 INTEGRA CVM RECTOR SERVARET FOEDERA PACIS
 PERIT VLTIMEXILIVM DOMINOSVBIVDICE LAETVS
 LITORE TRINACRIOMVNDVM VITAMORE LIQVIT
 EVSEBIO EPISCOPO ET MARTYRI

N.º 18. — St. Eusebi

al Xenodochium bastit per Pammachius. Aquest no fou construït fins el 1897-98, com ho sabem per l'epístola LXVI de Sant Jeroni: "Audio te xenodochium in portu fecisse Romano" (he sentit dir que havies bastit un hospital a Porto) (7), doncs, molt després de la mort de Sant Damas. Fóra del tot arbitrari dir que el fragment "RIB", verament monumental per les seves dimensions, ja existia allí abans de la construcció de l'Hospital. Així, en 397, encara tenim lletra filocaliana pura al costat de la semifilocaliana.

Referents a la tomba dels dos germans Sant Protus i Sant Hyacinthus coneixem dos bells epigrames. En l'un (Ihm, 49) el Papa-poeta ens diu que el sepulcre o cripta dels dos sants estava amagat sota la muntanya; i ell el féu manifest:

(7) L'epístola és del 398. Cavallera. *S. Gerome*. I, p. 159, 179-80; II, p. 44. Louvain, 1922.

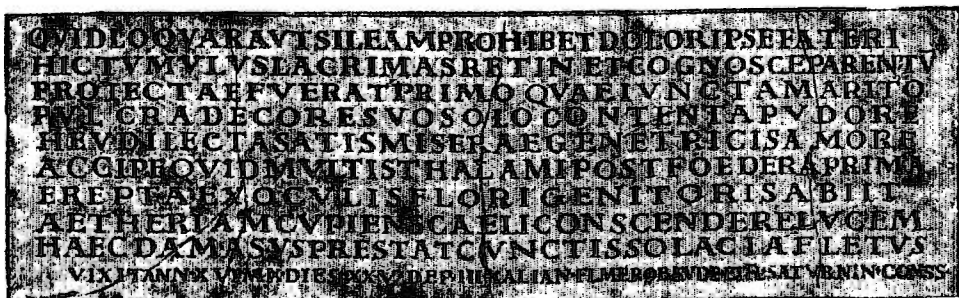
EXTREMO TVMVLVS LATVIt sub aggere montis.
 HVNC DAMASVS MONSTRAT, servat quod membra piorum
 TE PROTVM RETINET MELior sibi regia caeli,
 SANGVINE PURPVREO SEqueris, Hyacinthe, probatus.
 GERMANI FRATRES, ANIMis ingentibus ambo,
 HIC VICTOR MERVIT PALmam, prior ille coronam.

(El túmul era abscondit al cor de la muntanya. | Damas el fa manifest puix guarda despulles de sants. | Millor estança, el reialme cèlic, et vol per ell, o Protus; | donant ta sang purpúrea et fas digne de seguir-lo, Jacint. | Germans ambdós de gran coratge; | aquest mereix la palma, el primer la corona.)

En l'altre el prevere Teodor ens conta que el mateix sepulcre estava cobert per la muntanya, la terra i la tenebror i que ell hi construí una obra admirable per a fer-lo accessible al poble fidel:

Aspice descensum, cerNES MIRA(bi)LE FACTum.
 sanctorum monumenta vIDES patEFACTa sepulCRHIS.
 martyrīs hic Proti tumulUS IACET ADQVE YACHINTI,
 quem cum jam dudum teGERET MONS, TERRA, CALIGO,
 hoc Theodorus constrUCXIT PRESBITER INSTANS,
 ut domini plebem opera MAIORA TENERENT.

(Guaita, veuràs l'escala admirablement feta, | contemplaràs els monuments sepulcrales dels sants ara patents. | Aquí el túmul del màrtir Protus i el de Jacint | els quals, com fins fa poc cobria la muntanya, les runes, la tenebror, | el prevere

N.º 53. — Projecta

Teodor construí aquesta obra tan urgent | perquè aules més espaioses poguessin aplegar el poble del Senyor.)

Com que el primer està en lletra filocaliana pura i el segon en semifilocaliana, segons el conegut axioma aquest ha d'ésser del temps de Sirici i així en

Römische Quartalschrift, 1924, p. 19, Jossi diu: "...venuta la pace la storica cripta che aveva subito le ingiurie del tempo ed era rimasta nascosta, fu consolidata e decorata per opera del Pontefice Damaso—*Extremo tumulus*, etc.—Sembra que la cripta abbia sofferto ben presto un *secondo interramento* perché Teodoro si occupò di restaurarla e renderla più accessibile..."

Però, com s'explica aquest "secondo interramento" en tants pocs anys? Els bàrbars encara no havien arribat a Roma. Nosaltres creiem trobar una explicació ben senzilla, afirmant que no hi hagué tal segon ensorrament ni tal segona restauració. Ambdues inscripcions fan referència a un mateix fet. La del papa Damas era un elogi dels màrtirs i feia constar que ell descobrí la cripta; la de Teodor feia memòria que ell pagà les obres de l'excavació, decoració, engrandiment, etc. El dos epigrames es complementen i són de la mateixa època (8). El mateix Ihm diu del vers de Teodor "Theodorus ille qui opus construxit aequalis fere Damasi putari potest, idemque carmen haud elegans videtur condidisse". Potser fóra millor dir que Damas és també l'autor de l'epigrama.

Encara un altre exemple, si bé no tan clar, podríem adduir; les dues inscripcions del sepulcre de Sant Corneli (Ihm, 19) amb la consabuda diversitat de lletra. (Vide *Roma Sott.* I, p. 287). La segona:

S.....
.....

MA.....

PIA [*membra re*]TENTAT

podrà ésser suplerta com es vulgui; l'únic suplement segur és el de la darrera ratlla "PIA *membra re*TENTAT" damasiana (exacta en el n. 44, I, Ihm). El més enraonat és suposar que ho són també les altres; ja que Sant Damas construí la cripta, segons resa la primera inscripció, "... tenebrisque fugatis".

Darrer exemple. — L'epigrama de Sant Nereu i Aquileu (n. 8, Ihm) sabem de cert que és damasià, i és un elogi dels màrtirs, però està gravat en lletra semi-filocaliana. Explicació tradicional, axiomàtica: Fou esculpida després de la mort de Damas (De Rossi, *Bull.* 1874, p. 28) (9): "nasce il sospetto che le lettere del carme damasiano alquanto meno artificiose... sieno state incise dopo la morte di quel pontefice (Damaso); quando appunto sotto Siricio la calligrafia dama-

(8) Com ja fa observar Jossi, l. c., la inscripció del papa estaria col·locada en la cripta damunt el sepulcre, i la de Teodor a dalt de l'escala per ell construïda, per això comença, dient: "Aspice descensum, cernes mirabile factum..." Remarqueu com la inscripció del Papa no parla per res de construccions; sols diu "monstrat", que vol dir que ell descobrí el sepulcre. Certament si ell hi hagués fet la decoració no hauria oblidat de celebrar-ho en l'epigrama.

(9) Per no allargar la discussió no seguirem tot el raonament de De Rossi, qui suposa que la inscripció no fou gravada o col·locada en la tomba dels dos màrtirs fins els anys 391-395, època en la qual fou construïda la basilica conservada en bona part fins avui. (Catacumba de Domitilla).

siana fu a bello studio alquanto variata e semplificata". Però si fos de Filocalus, com s'explicaria que aquest artista emprés expressament una lletra menys bella per a un epigrama que portava el nom i era obra del seu venerat amic el papa difunt? No hauria estat això oblidar o profanar la seva memòria? Cal remarcar que l'esmentat epigrama és exclusivament un elogi dels màrtirs; per res no parla de construccions o decoració; doncs, podia ésser la inscripció encarregada i col·locada tot seguit sense haver d'esperar, com De Rossi suposa per la

NEREVSE TACHILLEVM MARTYRES

MILITIA ENOMEN DEDERANT SAEVVMQ; GEREBANT
 OFFICIVM PARITER SPECTANTES IVSSATYR ANNI
 PRAECEPTIS PVL SANTE METV SERVIRE PARATI
 MIRA FIDES RERVVM SVBITO POSVERE FVROR EM
 CONVERSI FVGIVNT DVCS IMPIA CASTRARE IN QVNN
 PROICIVNT CLYPEOS FALERAS TELA Q CRVENTA
 CONFESSI GAUDENT CHRISTI PORTARE TRIVMFO S
 CREDITE PER DAMASVM POSSIT QV D GLORIA CHRISTI

N.º 8. — Sts. Nereu i Aquileu

inscripció de Sant Corneli, que estigués llesta la cripta. Ihm, a qui no convencé l'explicació de De Rossi, se surt del pas dient (*Rhein. Museum*, L, p. 198) que potser no tenim el marbre original, sinó una còpia posterior.

Repetim l'afirmació abans establerta: Contra la teoria generalment admesa creiem que hi hagué un espai de temps més o menys llarg, en el qual eren usades indistintament ambdues lletres, la filocaliana i la semifilocaliana. Podran cercar-se diverses explicacions per aquesta conclusió, quan es faci un estudi seriós de la qüestió. Nosaltres, com a preparació, en volem proposar una que ens sembla la més ardidada.

Filocalus fou un callígraf, un dibuixant. Deixà de treballar o morí abans del desembre del 383. Llavors, encara vivent Sant Damas, els seus marbristes, ensinistrats a gravar la lletra filocaliana per 14 ó 15 anys de pràctica, seguiren imitant-la amb més o menys perfecció segons l'habilitat. Això continuà, naturalment, en temps de Sirici.

Sospitem, en efecte, que la inscripció de Projecta de l'any 383 no fou dibuixada per Filocalus. Per a mostrar el fonament de la nostra sospita fóra necessari tenir a la vista una bona reproducció de totes les inscripcions damasia-

nes segures. Ens limitarem a comparar-la amb les que es conserven quasi senceres, n. 4, 40, 27, 22, 12, 18, 19 d'Ihm. Ja a priori hauríem de suposar que, com tot artista, Filocalus anà perfeccionant-se en el seu art. Si comparem aquestes set inscripcions remarcarem això d'una manera indubtable. Sense por d'errar podem assenyalar com la més imperfecta el n. 4: "Cingebant latices...".

És sobre l'original que hom pot veure la imperfecció, la irregularitat de les lletres i de les ratlles; aquí parlarem de diferències visibles en qualsevol fotografia. En tota al inscripció ni un sol nexa de consonants, ni una sola abreviatura, ni una sola vocal inscrita i com a conseqüència les ratlles una més llarga que l'altra, sense la simetria que amb tanta cura cercà Filocalus en les seves millors inscripcions, en les quals tant les primeres lletres com les darreres de cada vers estàn en línia vertical. No hi ha dubte que de les set inscripcions esmentades, aquesta és la que primer dibuixà el nostre artista.

Si passem a la de Santa Agnès n. 40 ja hi trobarem un bon avenç. Les lletres bon xic millors, però sobretot les darreres de cada vers ja formen una línia vertical. Per obtenir aquest resultat en "RABIEMQ(ue) ja ens aparbreujat el "que", cosa que més tard no fallarà mai, abreujats també els mots "VIRIB(us)" i "PRECIB(us)" i amb dues vocals més menudes la paraula "PU-DoRiS"; però encara es val, per uniformar els versos, del ben poc estètic procediment d'*espais i lletres* més o menys amples segons la conveniència.

L'art excels del mestre comença a manifestar-se en la de Sant Eutiqui, n. 27; en la de Sant Gener, n. 22; i més que tot en el "Hic congesta", n. 12; en la de Sant Corneli, n. 17 i en la de Sant Eusebi, n. 18, que porta la seva signatura. En les tres darreres: nexes de consonants a desdir, menudes vocals inscrites dintre les consonants, lletres que sobresurten i naturalment simetria, varietat i uniformitat perfecta. A més les barres verticals molt més gruixudes en proporció a la seva altura (10). Potser el gruix és excessiu i estèticament podríem dir que "barroquegen". Les mateixes observacions podríem fer sobre els fragments damasians i filocalians indiscutibles, però ho deixarem per a una altra ocasió.

Doncs bé, després que Filocalus havia compost tota una sèrie de magnífiques, acurades inscripcions, com pot hom capir que a l'any 383 el mateix artista

(10) Les diferències paleogràfiques exigirien un estudi especial, que esperem emprendre en una edició amb traducció dels epigrames de Sant Damas. Remarcuem ara "grosso modo" l'alçada i el gruix de la lletra "I".

Insc. n. 4, "Cingebant",	alçada: 60 a 61 mm.	gruix: 11 a 12 mm.
" n. 40, "S. Agnès"	" 61 mm.	" 11 a 12 mm.
" n. 27, "Eutichius"	" 47 mm.	" 9 1/2 mm.
" n. 12, "Hic cong."	" 45 mm.	" 10 1/2 mm.
" n. 19, "S. Corneli"	" 40 mm.	" 10 1/2 mm.
" n. 18, "S. Eusebi"	" 41 mm.	" 11 mm.
" n. 53, "Projecta"	" 33 a 35 mm.	" 4 a 5 mm.

La comparació és significativa. Les barres de la "I" de Projecta apareixen ben primes al costat de les altres.

dibuixés la de Projecta, barroera i raquítica al costat d'aquelles? Incisió imperfecta, lletres desiguals, barres molt primes en proporció a l'alçada i sobretot altra volta ni un sol nexa, ni una sola vocal inscrita, ni una sola abreviatura, mala disposició dels versos, que ja no acaben en línia vertical. No, aquesta inscripció no podia sortir de les mans de Filocalus a l'any 383; es veu ben clar que el marbrista tenia el model de les lletres isolades, però ja no sabia lligar-les i aparar-les. Cosa curiosa: havem dit exagerant que no hi ha cap abreviatura, però no és veritat, n'hi ha una en el mot "PARENTVM", en el qual la "m" va superlta amb una ratlleta sobreposada a la "V"; però aquesta abreviatura no es troba mai en les altres inscripcions filocalianes. Compareu la inscripció de Sant Corneli en la qual tenim dos versos acabats en "SACRATVM", "PARATVM" amb la "M" sencera i en canvi vocals menudes per a guanyar espai.

Si, doncs, Filocalus no fos l'autor de la inscripció de Projecta, la hipòtesi que llavors ja havia mort, devindria ben probable.

Per acabar se'ns permetrà deduir de la darrera teoria exposada una prova que havíem promès en favor de la hipòtesi de De Rossi afirmant que la lletra filocaliana no és anterior al pontificat de Sant Damas. Com havem vist, la inscripció "Cingebant" del Vaticà, la qual és sense cap dubte d'aquest temps, és encara molt imperfecta; això no hauria estat possible si Filocalus ja s'hagués dedicat a l'art de les inscripcions des de l'any 354. Més raonable fóra pensar que feia poc temps que s'hi dedicava i que potser aquesta fou una de les primeres que composà. El que sí podem afirmar amb seguretat, és que els bells fragments no damasians del Museu Laterà (II), l'un amb la signatura de Filocalus, ja són dels bons temps de l'artista i no anteriors al "Cingebant".

(11) Leclercq en *Dict. d'arch.* l. c., fig. 3551, o en Marucchi, *I Monumenti del museo... Pio Lat.*, tav. XLVI.